

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС СТУДЕНТСЬКИХ НАУКОВИХ РОБІТ ЗІ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ "УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ І ЕКОНОМІКА ПРАЦІ"

Шифр «МУЗИКА»

КОНКУРСНА НАУКОВА РОБОТА

на тему:

**«Зайнятість чи творчість? Проблеми праці в музичній індустрії
під час карантину»**

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретичні аспекти дослідження впливу карантинних обмежень на трудову діяльність в музичній сфері.....	5
1.1. Соціальні виклики 2020 року. Проблема цифрового виключення працівників на ринку праці.....	5
1.2. Особливості професійної реалізації музикантів.....	8
1.3. Екосистема музичної індустрії України.....	11
1.4. Музична діяльність під впливом наслідків пандемії.....	13
Розділ 2. Аналіз і оцінка проблем праці у музичній галузі в час пандемії.....	15
2.1. Дослідження у сфері українського музичного бізнесу в період карантину.....	15
2.2. Власне дослідження проблем праці у музичній галузі в Україні в час карантину	17
2.3. Можливості у світі музики в час карантинних обмежень.....	19
Розділ 3. Пропозиції і рекомендації щодо розвитку музичної творчості і збільшення трудових доходів музикантів в умовах нових викликів.....	22
Висновки	29
Список використаної літератури.....	30

ВСТУП

Усі ми є митцями, коли знаємо свою справу, відносимося до неї з креативом і повною віддачею, а головне – отримуємо задоволення. Але як би добре не було нам з улюбленою справою, потрібно не розслаблятися, адже життя є непередбачуваним і може мати на нас інші плани. Тому потрібно постійно тримати «міцну хватку» до свого діла, щоб ні в якому разі не піддатися стороннім, які можуть збити зі шляху, а то й взагалі змусити безнадійно «опустити руки». факторам

2020-й рік приніс нам безліч негативних сюрпризів, але основним, найбільш глобальним, є пандемія смертельно-небезпечного вірусу, через що запроваджено жорсткий карантин, який забороняє будь-які культурно-масові заходи, концерти тощо. Глобальна депресія змушує людей переосмислювати своє життя: більшість знайшли альтернативу своїм улюбленим справам, звичній роботі та навчанню тощо. Але тільки не музиканти, не такі люди, які звикли творити не лише для власного задоволення, але й для інших, ділячись своєю творчістю.

Проблема музичної індустрії в умовах карантину є актуальною з недавніх пір, тому вона є новою і малодослідженою. Серед небагатьох тих, хто приділив увагу цій темі - Наталія Овсяннікова [5], Адам Бер [14], Вільям Ралстон [11], Орландо Кроукрофт [12], Стівен Хан [15] та інші дослідники й журналісти. Попри ці напрацювання, залишається питання щодо шляхів пом'якшення впливу пандемії на музичну індустрію в період нечуваних тривалих обмежень.

Тому *метою* роботи є дослідження впливу карантину на зайнятість в музичній індустрії та визначення шляхів пом'якшення виявлених проблем.

Відповідно до мети поставлено та вирішено такі *завдання*:

- визначити сутність та особливості зайнятості в музичному бізнесі;
- проаналізувати характер та рівень впливу карантину на музичний ринок;
- розробити практичні рекомендації щодо вирішення сучасних проблем трудової реалізації у цій сфері, спричинених карантинном.

Наукові *методи*, які використовуються в дослідженні: опитування (проведене власне опитування респондентів); аналіз (для узагальнення

отриманих результатів власного опитування і динаміки соціально-економічних показників); порівняння (для встановлення спільних та відмінних результатів, отриманих внаслідок опитувань); моделювання (для створення ситуаційного прикладу реалізації запропонованого проєкту); економіко-математичні методи (для визначення економічної ефективності одного із запропонованих проєктів).

Особистий внесок: досліджено стан музичної індустрії в період пандемії. Проведено опитування серед представників музичного бізнесу, за допомогою якого визначено рівень та напрям негативного впливу карантинних обмежень. Досліджено альтернативні можливості реалізації артистів-виконавців. На основі теоретичної інформації та власних досліджень розроблено пропозиції для представників музичного бізнесу та державних структур щодо пом'якшення негативного впливу карантинних обмежень та забезпечення сприятливих умов праці. Зокрема запропоновано реалізацію проєкту створення домашньої студії звукозапису з позитивними показниками ефективності та проєкту моніторингу стану і підтримки працівників музичної індустрії (впроваджений відділом культури і туризму виконавчого комітету Заводської міської ради), що полягає в проведенні періодичних опитувань, аналізі результатів, виявленні проблем та прийнятті необхідних рішень для їх вирішення

Наукова новизна: набуло подальшого розвитку дослідження стану музичної індустрії під впливом карантину; удосконалено пропозиції щодо пом'якшення впливу карантинних обмежень на працівників музичного бізнесу; запропоновано до реалізації проєкт моніторингу стану та підтримки працівників музичної індустрії.

Отже, у цій роботі досліджується актуальна проблема - вплив наслідків пандемії на зайнятість у музичній сфері, на розвиток творчого потенціалу музикантів, а також пошук альтернативних шляхів їхньої творчої реалізації.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел - 21 найменування. Зміст роботи висвітлено на 27 сторінках основного тексту. Ілюстративний матеріал роботи містить 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ НА ТРУДОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ В МУЗИЧНІЙ СФЕРІ

1.1. Соціальні виклики 2020 року. Проблема цифрового виключення працівників на ринку праці

2020-й рік приніс нам багато різних несподіванок, більшість з яких мають негативний характер. Але найбільше запам'ятається цей рік глобальною пандемією, яка вперше захопила світ в умовах практично миттєвого поширення інформації. І хоча всі країни почали згуртовано протидіяти загрозі, поки що вірус не переможено. Превентивні заходи щодо поширення нового вірусу Covid-19 є жорсткими і непередбачуваними для всього людства. До них відносяться:

- обов'язковий масковий режим;
- ізоляція вдома у разі будь-яких симптомів хвороби;
- закриття кордонів для авіа та транспортного сполучення;
- заборона масових заходів та ін. (залежно від країни).

Це лише основні обмеження, які використовує влада для запобігання поширенню страшного вірусу.

Так, частково уповільнити поширення хвороби вдалося, але це єдиний позитивний наслідок для людства, адже почала занепадати економіка, збільшилася кількість безробітних, також з'явився новий діагноз - так званий «Covid-стрес», яким почали страждати люди під час самоізоляції, адже були приречені «сидіти в чотирьох стінах» та відмовитися від живого спілкування з навколишнім світом.

Хоча пандемія і створила безліч проблем, але все ж таки ми живемо у час інтенсивного розвитку технологій. Завдяки цьому маємо змогу спілкуватися будь з ким і будь-коли на відстані. За допомогою сучасних гаджетів та інтернету також можна отримувати додаткові знання, постійно розвиватись у чомусь новому, розважитися комп'ютерною грою або переглядом фільму, підтримувати власну форму, виконуючи вправи вдома (в т.ч. і у он-лайн команді).

Так, тепер ми маємо онлайн - життя, яке вчені та письменники-футуристи передбачали нам ще задовго до пандемії. Але можна на це поглянути з іншого, позитивного боку, адже ми маємо шанс відпочити від швидкого життя, подумати про його сенс та розставити життєві пріоритети.

Упевнитися в тому, що карантин – це хороший шанс для нових зрушень, допомагають різні компанії, відкриваючи онлайн-курси, вебінари та програми дистанційного стажування.

Отже, наразі потрібно просто пристосуватися до ситуації і використовувати вільний час, який з'явився в період пандемії, з користю для себе та оточуючих.

Термін "цифрове виключення" стосується поняття "соціальне відчуження" і означає відсутність доступу до певних речей, таких як знання, інформація, засоби спілкування, необхідні для нормального функціонування в суспільстві. Це поняття було сформульоване у 1970-х роках як відображення багатовимірності соціального життя [18]. Концепція цифрового виключення вперше з'явилася у зв'язку з технологічними диспропорціями між розвинутими країнами та тими, що розвиваються, адже перші були більш розвинутими технологічно і це давало їм ще більше можливостей швидкого зростання, а другі мали прогресивне відставання і збільшення технологічного «розриву».

Нерівномірне розповсюдження нових технологій сприяло не лише цифровому виключенню, але й також цифровому розриву. Згідно з визначенням ОЕСР, цифровий розрив - це явище соціальної нерівності або навіть створення розриву між людьми, домогосподарствами, підприємствами та регіонами з різним рівнем соціально-економічного розвитку, які пов'язані з доступом та використанням інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах економічної діяльності [19].

У літературі можна знайти інші варіанти визначення цієї категорії. Цифрове виключення ототожнюється із системними відмінностями у доступі та використанні сучасних технологій між особами, які можуть відрізнятися освітою, доходами, професією, місцем проживання тощо [20].

Більше того, «цифрове виключення» описується як багатовимірне явище. Перший вимір - це “мотиваційне виключення”, яке стосується психологічних бар’єрів та відрази до нових технологій, які в основному включають: відсутність віри у власні здібності, відсутність мотивації, готовності пізнавати сучасні технології та страх перед новизною. Другий вимір – відсутність матеріального забезпечення - пов'язаний із загальним розумінням цифрового виключення, тобто відсутності можливості придбання пристроїв, програмного забезпечення та доступу до мережі. Третій вимір стосується навичок і розуміється як відсутність здатності набувати, підтримувати або оновлювати ІКТ-навички.

Гельспер запропонував теоретичну модель, яка передбачає, що конкретні сфери цифрової та соціальної ізоляції впливають одна на одну. Ці сфери стосуються головним чином подібних (економічних, культурних, соціальних, особистих) ресурсів [20].

Аналізуючи причини цифрового виключення, можна зазначити, що вони еволюціонують разом із технологічним прогресом. Згідно з дослідженнями, проведеними 15 років тому, за розпорядженням Європейської комісії, причини цифрового виключення включають [21]:

- відсутність персонального комп’ютера вдома, в поєднанні з відсутністю доступу на роботі або в громадських місцях;
- висока вартість персонального комп’ютера та підключення до Інтернету;
- складність технології та відсутність базових навичок;
- недостатня обізнаність;
- нестача часу;
- мовні бар’єри.

Однак останні дослідження показують, що причина цифрового виключення пов'язана не з відсутністю доступу до комп’ютера чи Інтернету, але перш за все з відсутністю навичок та способів використовувати новітні технології. Наприклад, люди, що належать до груп з меншим доступом до Інтернету або мінімальним його використанням, як правило, мають набагато нижчі навички користування

Інтернетом. Головним чином вони використовують це як джерело розваг, а не як інструмент для вдосконалення власної життєвої позиції чи розвитку. Цифрова загроза стосується менш освічених людей. Також із труднощами стикаються люди, які живуть у менших містах і мають нижчі доходи.

Проблема цифрового виключення особливо актуальна в музичній індустрії. Карантин чітко підкреслив ситуацію, яка склалася на ринку. Виконавці, які мали лише одне джерело доходу, тобто від концертної діяльності, і не використовували новітні технології для розширення напрямів грошових надходжень від діяльності (наприклад, активно реалізуючи стрімінг, онлайн концерти), відчували негативні наслідки повною мірою.

1.2. Особливості професійної реалізації музикантів

Всі або майже всі люди люблять слухати музику. Але мало хто знає, що будь-яка мелодія не тільки створює слухачам гарний настрій, але й коштує великих сил її творцям! Звісно, це композитори, співаки та виконавці, одним словом - музиканти.

До основних напрямів діяльності у музичній сфері належать: написання музики, сольне виконання музичних творів на сцені, виступи у колективі. Крім перелічених є безліч похідних, допоміжних видів діяльності, які створюють сприятливі умови для творчої і трудової реалізації музикантів (див. рис.1.1).

На рис. 1.1 можна спостерігати розподіл музичної індустрії на ключові галузі, які окремо не можуть існувати, адже всі частини бізнесу щільно пов'язані між собою. Кожна галузь має своїх представників, які працюють у шоу-бізнесі і мають відповідну спеціалізацію.

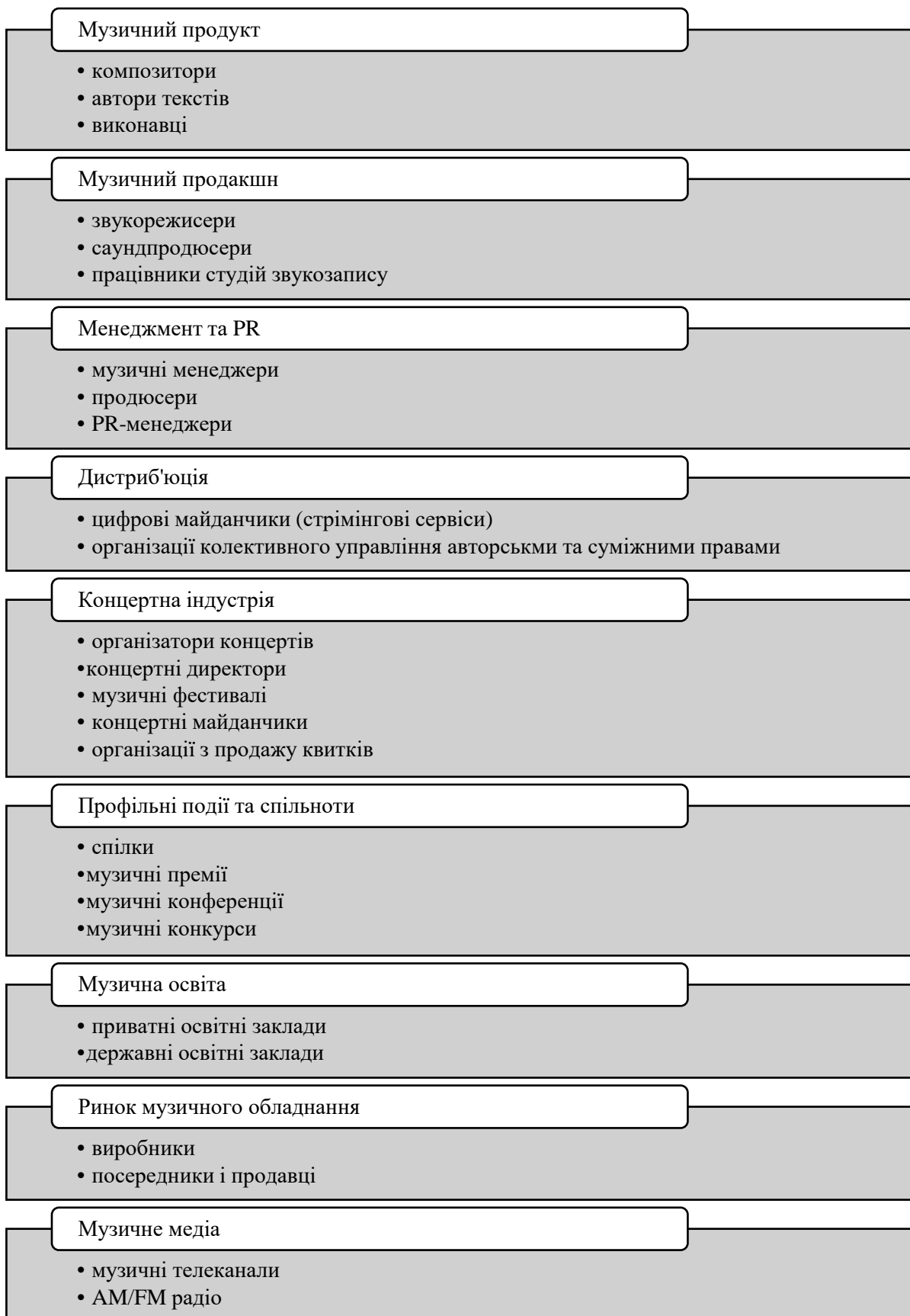

Рис. 1 Ключові сфери музичної індустрії та їх учасники

Джерело: побудовано автором за матеріалами [9]

Відповідно до дослідження музичного ринку України [10, с. 42-44] середньостатистичний український музикант має такі характерні особливості:

- на музичному ринку працює до 10 років;
- є учасником рок- чи поп-гурту;
- заробляє переважно концертною діяльністю;
- вчився в музичній школі, проте не має вищої освіти в цій сфері;
- дохід від музики має близько 50 тис. грн. на рік;
- музику не вважає своїм основним джерелом доходу, а також змушений інколи додатково інвестувати у свою творчу діяльність з інших джерел.

Концертна діяльність — найважливіша частина творчої роботи музиканта-виконавця; вона є логічним завершенням всіх репетиційних і педагогічних процесів. Музикант-виконавець — це художник-інтерпретатор, який здатний творчо осмислити авторський текст і реалізувати його в продукті своєї діяльності.

Концертний виступ являє собою особливу форму діяльності музиканта-виконавця, що має свої закономірності, які необхідно враховувати не тільки в період підготовки до концерту, а й протягом усього періоду вивчення музичного твору. Відомо, що виконавці повинні знати про специфічні особливості мислення і поведінки на сцені, про створення особливої виконавської форми музичного твору саме для публічного виступу. Розуміння цих явищ сприяють успішному досягненню художніх цілей і професійному становленню музиканта загалом. Виступ на концертній естраді музиканта-виконавця — це, з одного боку, яскравий, насичений емоційними перепадами, фізичними, динамічними перевантаженнями процес, з іншого — ця діяльність має контрольований характер, як з боку публіки, так і самого музиканта-виконавця. Музикант-виконавець стикається з незвичайними проблемами: одночасно він має яскраво, зрозуміло передавати свій емоційний внутрішній світ з його підйомами та спадами і в той же час контролювати свою діяльність, не дати емоціям поглинути себе, що може призвести до втрати контакту зі слухачами та якості виступу [5, с. 298].

Музиканта-виконавця можна описати як активну, бадьору, хоробру особистість, яка любить ризикувати, але у той же час емоційно нестабільну та схильну до тривожності, занепокоєння, зміни настрою, дуже експресивну та емоційну [4, с. 76].

Отже, музикант – це професія, яка вимагає поєднання таланту та свободи. Взаємодія зі слухачем, із соціумом – основний процес енергетичного збагачення творчої людини.

1.3. Екосистема музичної індустрії України

Музична індустрія, як і будь-який інший вид бізнесу, не існує ізольовано від економіки країни. Існує ряд мікро- та макрофакторів, які мають вплив на дану сферу діяльності. Як правило, усі чинники повинні бути враховані, щоб уникнути негативних наслідків.

До мікрофакторів належать: конкуренти, постачальники послуг, посередники, споживачі – все це впливає на процес управління бізнесом, а також на рівень застосування партнерства та взаємодії з іншими суб'єктами ринку.

Макрофактори, на відміну від мікрофакторів, постійно змінюючись, не лише створюють нові можливості для бізнесу, а й можуть нести реальну загрозу. Сюди відносяться такі фактори [9, с. 25-36]:

1) Економічні та політичні:

Світова економічна криза, пандемія Covid-19, максимальні превентивні заходи, закриті кордони – саме в такій ситуації перебувала музична індустрія у 2020 році. Для розвитку креативних індустрій Верховна Рада України ухвалила закон про створення Українського культурного фонду [1], діяльність якого координується Міністерством культури та інформаційної політики України. Фонд реалізовує бюджетну політику у сфері культури та мистецтва, надаючи грантову підтримку на конкурсних засадах.

2) Науково-технічні фактори:

Музичний бізнес давно вже використовує новітні ІТ-технології. Існує багато українських ІТ-компаній, які славляться своїми розробками саме для музичної

індустрії. Наприклад, GlobalLogic Ukraine розробляє програмне забезпечення для цифрової звукової робочої станції Pro Tools та лінійки мікшерних пультів Venue, які активно використовуються для студійного запису творів таких виконавців, як Maroon 5, Coldplay тощо.

Блокчейн уже давно використовується не тільки у фінансовій сфері. За допомогою цієї системи у музичній індустрії почали практикувати відрахування роялті авторам музики.

Штучний інтелект також знайшов собі місце у музичній індустрії. Завдяки йому стрімінгові програми аналізують кожного користувача за прослуханими ним творами, внаслідок чого створюються подальші рекомендації музики для прослуховування, які з ймовірністю понад 70% задовільняють конкретного слухача.

3) Екологічні фактори:

Звичайно, проблема екології відіграє велике значення в бізнесі. Зелені компанії дедалі частіше потрапляють у пріоритети сучасних і виробників, і споживачів. Так і в музичній індустрії: артисти інвестують, підтримують та будь-якими способами допомагають людству боротися за збереження планети. Звісно, екологічно налаштовані представники шоу-бізнесу мають більше шансів залучитися підтримкою своєї аудиторії та держави. В Україні особливо актуалізуються питання вирубки карпатських лісів, пожеж, неконтрольованих сміттєзвалищ, забруднених річок. Так, наприклад, активна громадянська думка співачки Руслани Лижичко посприяла ухваленню Закону про внесення змін до законодавчих актів України щодо охорони пралісів Карпат.

4) Соціально-правові фактори, проблеми доброчесності:

Більше 70% українців завантажують музику з нелегальних ресурсів. Проблеми доброчесності у споживанні інтелектуального і творчого продукту, на жаль, майже не хвилюють українське суспільство. Внаслідок цього дохід виконавців від випуску пісень/альбомів значно менший, ніж міг бути. Саме тому перше місце за дохідністю займає концертна діяльність.

1.4. Музична діяльність під впливом наслідків пандемії

Долученість до соціуму — є важливою складовою життя кожної людини: живе спілкування, будь-яка взаємодія з іншими людьми. Перебування в соціумі, за словами Грішнкової О.А., полегшує індивіду, групі осіб доступ до нових знань і навичок, і, навпаки, обмежений доступ до соціальних зв'язків, соціальна ізоляція або замкнутість окремих індивідів чи груп можуть перешкоджати створенню й використанню ними людського капіталу [2, с. 36].

Пандемія Covid-19 трапилася в найважливіший для артистів час: саме на весну і літо випадає більшість концертів і музичних фестивалів - основне джерело доходу для музикантів, їх агентів, тур-менеджерів, звукових режисерів і сотень інших людей, задіяних в організації концертної діяльності. До того ж, відбулася ізоляція від соціуму, що спричинило негативні наслідки в житті кожної творчої особистості. Саме тому карантин має не лише негативні економічні наслідки, а й соціальні.

Музичну індустрію, звичайно, штормить не вперше, але епідемія «перекрила повітря» занадто різко. У всіх музикантів зараз однакові проблеми, незалежно від статі, національності чи музичного жанру.

Обсяг світового ринку живої музики становить близько \$ 30 млрд на рік. Але цей показник значно зменшиться, адже концертна діяльність сильно обмежена в одних країнах і повністю заборонена в інших.

Залишилися тільки юрби музикантів, які хочуть, але не можуть працювати, і інфраструктура навколо них - лейбли, дистриб'ютори, магазини, клуби, тур-менеджери. Всі вони виявилися в хиткому становищі, яке ніяк не могли передбачити. Зрозумілим є одне: музична індустрія, що пройшла через випробування пандемією, зазнає чимало змін.

Дохід музикантів циклічний. Спочатку музикант-виконавець пише пісні і записує альбом, готує програму. Потім настає період концертної діяльності, що і є основним джерелом доходу доти, доки аудиторія не втрачає інтерес. Потім музиканти повертаються в студію і цикл починається заново. Зараз же доступ до основного джерела доходу обмежений, через що більшість музикантів-

виконавців змушені шукати інші способи заробітку, найчастіше не за спеціалізацією, через що втрачають рівень свого професіоналізму.

Зрозуміло, що вдалим моментів для глобальної пандемії не буває, але коронавірус з'явився якраз тоді, коли почало здаватися, що музична індустрія пристосувалася до епохи стрімінга: до кінця 2019 року ринок ріс п'ятий рік поспіль, і три найбільших компанії в музичній індустрії - Universal, Sony і Warner - в сукупності заробляли на стрімінгових сервісах \$ 800 тисяч на годину [11]. З іншого боку, поки партнери компаній музичної індустрії ставали ще багатшими, незалежним музикантам ставало все важче. Але під час карантину всі опинилися у важких умовах. Працівники в музичній індустрії ще раз переконалися, що більшість людей готові платити лише за живі концерти, тоді як інші джерела доходу піддалися недостатньому розвитку за останні роки.

Отже, проблема в тому, що музика (і взагалі мистецтво) стали практично безкоштовними. Музиканти отримують занадто мало грошей за роботу, в яку вкладають всі свої сили і творчу наснагу. Карантин підкреслив сьогоднішню капіталістичну реальність: бізнес експлуатує музикантів, як і багато інших важливих для суспільства професій.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ І ОЦІНКА ПРОБЛЕМ ПРАЦІ У МУЗИЧНІЙ ГАЛУЗІ В ЧАС ПАНДЕМІЇ

2.1. Дослідження у сфері українського музичного бізнесу в період карантину

Навесні 2020-го року незалежна музична ініціатива Music Export Ukraine провела опитування впливу коронавірусу та карантину на діяльність представників музичної індустрії України й поділилася результатами [7].

Як йдеться у прес-релізі, в опитуванні взяло участь більше сотні респондентів, з яких 48% складають музиканти та виконавці, 9% — незалежні промоутери, 4% — концертні зали, 3% — фестивалі, 11% — інші надавачі музичних послуг (оренда, продакшн, PR-спеціалісти тощо), решта працює одразу в декількох сферах музичної індустрії [7].

За результатами цього дослідження, у березні-травні 2020 року всі опитані музиканти (рис.2.1) втрачають свої доходи (50 і більше тисяч грн), при цьому понад 75% з них ще й змушені витратити власні заощадження на нагальні потреби в такому ж розмірі (покриття операційних витрат навіть тоді, коли діяльність не проводять) [7].

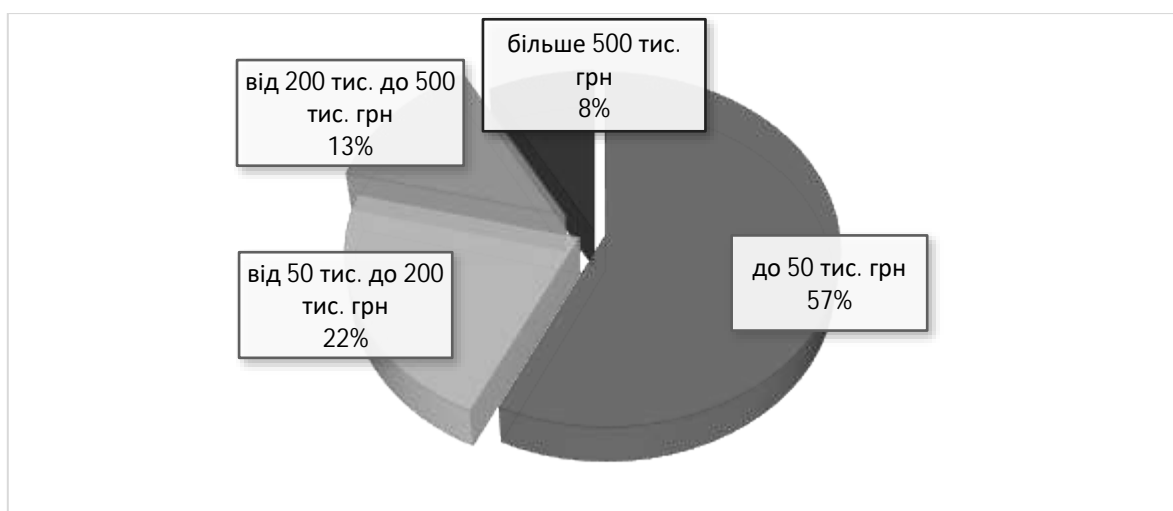

Рис. 2.1. Обсяг недоотриманого заробітку опитаних музикантів протягом березня-травня 2020 року

Джерело: побудовано автором за матеріалами [7]

При цьому, за результатами опитування Music Export Ukraine, нинішня ситуація вплинула на втрату доходу не тільки всередині країни, але й за кордоном. Переважна частина опитаних (94%) заробляють не тільки в Україні, а й поза її межами. Так, 57% з них зазначили, що внаслідок карантинних заходів вони недоотримують до 50 тис.грн зі своїх домовленостей, 22% недоотримують до 200 тис.грн, 13% зазначили недоотримані заробітки в рамках 200-500 тис.грн і 8% не зможуть отримати більше півмільйона гривень (рис.2.1).

Майже кожен з опитаних (89%) має частину витрат, яку не вдасться повернути (куплені квитки на перельоти, бронювання, страховки, оформлення віз). Більша частина з них втрачають на таких бронюваннях близько 50 тис. грн, решта — це більші суми.

Як повідомляє Music Export Ukraine, українським промоутерам доводилося скасовувати та переносити масу концертів. У разі перенесення заходу основну частину витрат можна виправдати, провівши цей концерт пізніше. Проте в разі скасування концерту організатор, як правило, залишається у солідному мінусі — мало хто з артистів повертає передплату (в деяких випадках вона може сягати навіть 100% від розміру гонорару), втрачається вартість квитків на переліт, гарантія бронювання залу, відсоток квиткового оператора за надані послуги, витрати на промо та зберігається зобов'язання повернути вартість квитків музичним прихильникам, тому що послуги не були надані. Вже у березні 2020 р. понад 29% локальних промоутерів змушені були скасувати по понад 10 концертів, що завдає непоправної шкоди усій індустрії. З тих артистів, які грають закордонні концерти, 53% скасували до 10 виступів, інша частина не змогла поїхати й у більш солідний тур із 15-20 заходів.

Більш ніж половина всіх респондентів впевнені, що протягом 3 місяців весни 2020 року вони втратили 30-50% від свого річного заробітку, що свідчить про колосальні збитки для кожного працівника сфери та індустрії загалом.

79% всіх опитаних працює у командах до 10 людей, але є й 8%, які мають більш ніж 50 працівників [7].

2.2. Власне дослідження проблем праці у музичній галузі в Україні в час карантину.

На основі вивчення наведеного вище теоретичного матеріалу ми висунули такі гіпотези:

Гіпотеза №1. *Працівники музичної індустрії відчували негативний вплив карантину повною мірою.*

Гіпотеза №2. *Карантинні обмеження вплинули найбільшою мірою на дохід представників музичної індустрії.*

Гіпотеза №3. *Карантин дає можливість збільшити дохідність з інших джерел, для музикантів – через стрімінг.*

Матеріали та методи дослідження.

Щоб впевнитися в негативному впливі карантину на музикантів та сферу в цілому, ми провели власне соціологічне опитування. Адже з весняного дослідження музичною ініціативою Music Export Ukraine вже минуло пів року.

Метою дослідження є з'ясування характеру та міри впливу карантинних обмежень на музикантів на поточний момент часу, тобто осінь 2020-го року.

Опитування складалося з таких запитань та варіантів відповідей відповідно:

- 1) Чи відчували Ви, як музикант, негативний вплив карантину?
  - Відчув позитивний вплив
  - Впливу не відчув
  - Легкою мірою
  - Відчув у повній мірі
- 2) Карантин негативно вплинув більше на:
  - професійні якості у музичній сфері
  - мотивацію до творчості
  - доходи

Проводили ми це опитування, використовуючи месенджер Telegram. Респондентами стали понад 200 професійних музикантів, які входять до закритого музичного чату, в якому отримують різні комерційні та творчі

пропозиції щодо співпраці від продюсерів, менеджерів, івент-агентств тощо. Таке опитування дає змогу спростувати чи підтвердити гіпотези №1 та №2.

Крім того, щоб дослідити гіпотезу №3, ми проаналізували динаміку розвитку стрімінгових сервісів як альтернативних джерел доходу музикантів у період карантину.

Під час дослідження використовувалися наукові методи опитування, аналізу, порівняння, моделювання та економіко-математичні методи.

Результати

Отримані результати щодо першого питання зобразимо у вигляді діаграми (рис. 2.2.).

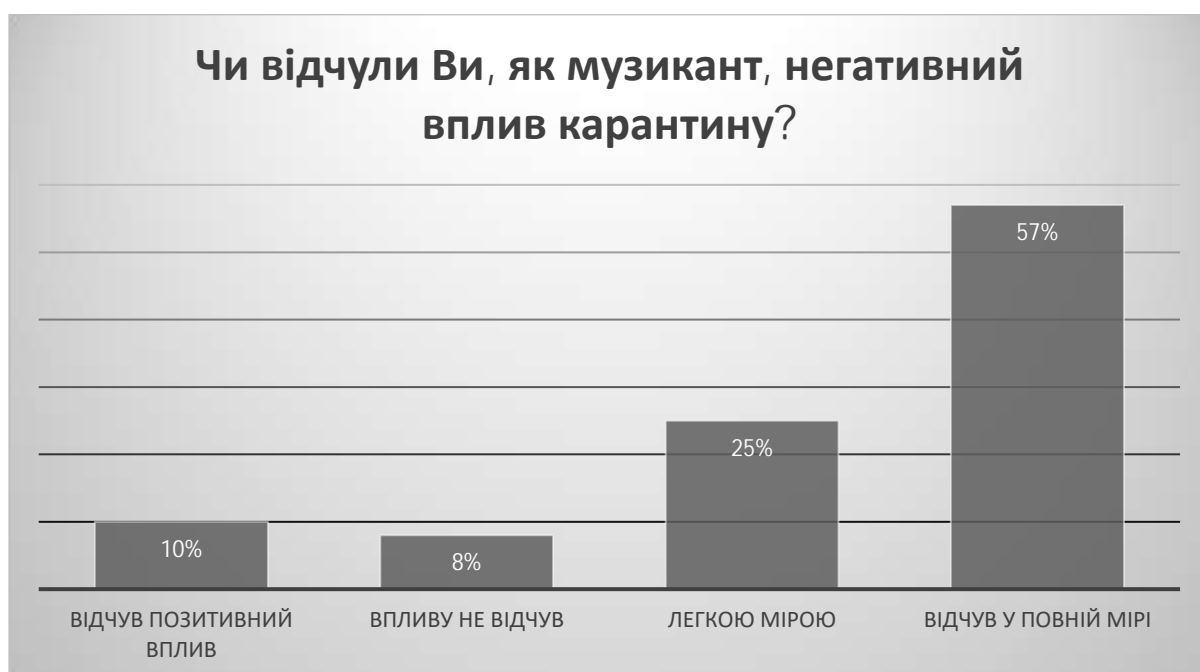

Рис. 2.2. Міра впливу карантину на музикантів

Джерело: побудовано автором за матеріалами власного дослідження

Отже, як бачимо, більше половини (57%) респондентів відчували негативний вплив карантину на собі у повній мірі. Майже третина опитаних (25%) відчували негативний вплив легкою мірою. Меншість опитаних впливу не відчували або ж взагалі отримали позитивні наслідки.

Враховуючи результати першої частини опитування, можемо підтвердити гіпотезу №1, адже найбільше респондентів відчували негативний вплив карантину у повній мірі.

Отримані результати щодо другого питання відтворимо також за допомогою діаграми (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Об'єкти негативного впливу карантинних обмежень

Джерело: побудовано автором за матеріалами власного дослідження

Отже, як бачимо, значно більше половини (69%) респондентів відчували негативний вплив на доходи. Майже третина опитаних (21%) відчували негативний вплив на мотивацію до творчості. Меншість (10%) вважають, що втрачають професійні якості у сфері музики внаслідок карантинних обмежень.

Враховуючи результати другої частини опитування, можемо підтвердити гіпотезу №2, адже найбільше респондентів відчували негативний вплив карантину на власному доході.

Із власного дослідження можна зробити таке узагальнення: музична індустрія потерпає від негативних проявів карантину, через це в першу чергу потерпає рівень дохідності, а також мотивація та зацікавленість музикантів щодо залучення до творчого процесу. Загальна тенденція до втрати потенційних доходів музикантами залишається схожою на ту, що вирувала навесні 2020-року.

2.3. Можливості у світі музики в час карантинних обмежень

Але крім негативних тенденцій можна спостерігати процеси, які у 2020 році почали інтенсивніше розвиватись і мають позитивний вплив на музичну

індустрію. Протягом останнього десятиліття, крім живих виступів, набувала значної популярності стрімінгова діяльність. Вона полягає в розміщенні артистом власного матеріалу в різних «хмарних» сервісах, якими потім користуються споживачі, щоб послухати ту чи іншу пісню, маючи лише доступ до мережі. Стрімінг передбачає отримання музикантом певного доходу, обсяг якого залежить від кількості прослуховувань, завантажень, рейтингу та інших факторів.

Стрімінг знаходиться в авангарді ринку в період карантину, очікуване річне зростання становить 20,7%. Це означає, що в найближчому майбутньому з'явиться більш захоплююча статистика щодо стрімінгу музики. Якщо розглядати цифри та прогнози Statista на 2016-2021 роки з точки зору доходу, не кожен цифровий музичний формат має однакову популярність. Наприклад, очікується, що цифрові завантаження за той самий проміжок часу скоротяться на 19,2% [17]. Це свідчить про те, що розвиток високошвидкісного інтернету, наприклад, 5G, посприяє розвитку стрімінгу музики. Тобто люди перестануть завантажувати аудіо-доріжки собі на пристрій, адже сучасні мережеві можливості дозволяють використовувати сервіси для прослуховування прямо з «хмари».

Розглянемо розвиток стрімінгу музики на прикладі сервісу Spotify (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Динаміка збільшення кількості користувачів сервісу Spotify

Джерело: побудовано автором за матеріалами [16]

Як бачимо на графіку, кількість користувачів сервісу, які використовують безкоштовні послуги прослуховування музики онлайн, збільшується в середньому на 27% щорічно. Але з комерційної точки зору для нас важливішою є динаміка користувачів з преміум підпискою, які готові платити за прослуховування музики. Як бачимо, кількість преміум підписок зростає майже пропорційно із загальною кількістю користувачів. Це означає, що збільшується кількість слухачів, які готові платити за офіційну та оригінальну музику. Це є позитивним моментом для музикантів, адже це шанс підвищити власну дохідність від стрімінгу.

Потреба в прослуховуванні музики з високоякісним звучанням почала швидше поширюватися та витіснити піратство по всьому світу. За нашими спостереженнями зростає кількість українців, які готові платити за прослуховування ліцензованої музики, уникаючи реклами та порушень авторського права. Таку тенденцію підтверджує навіть те, що за останні роки кількість доступних стрімінгових сервісів на території України збільшилась.

Отже, карантин негативно вплинув на розвиток музичної індустрії. Це підтверджується результатами досліджень. На зміну виступам наживо приходить епоха стрімінгу та онлайн-концертів. Розвиток стрімінгу дав діячам музичної індустрії нові можливості щодо саморозвитку та отримання доходу.

РОЗДІЛ 3

ПРОПОЗИЦІЇ І РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ МУЗИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ І ЗБІЛЬШЕННЯ ТРУДОВИХ ДОХОДІВ МУЗИКАНТІВ В УМОВАХ НОВИХ ВИКЛИКІВ

Хоча карантинні реалії змушують більшою мірою кожного перебувати вдома, це не означає, що творчістю не можна займатися в умовах ізоляції. Якщо розглянути сучасну ситуацію з іншого боку, то можна побачити її як шанс для нових перспективних діячів мистецтва, адже всі опинилися у відносно рівних умовах. І скористається цим шансом той, хто витратить час на карантині з користю для себе, для розвитку подальшої кар'єри.

Існує ряд альтернативних шляхів реалізуватися музиканту вдома, не втрачаючи своїх професійних здібностей та інколи навіть отримуючи додатковий дохід.

1) Удосконалювати вдома свої практичні та теоретичні знання у сфері музики. Інколи через велику кількість концертів і постійних переміщень з одної локації на іншу, музиканти-виконавці не завжди могли знайти вільний час для удосконалення та відшліфовування рівня володіння музичним інструментом. Адже не можна ніколи переставати вчитись, у кожній сфері діяльності інформація подвоюється щороку. Для підвищення ефективності занять можна користуватися додатковими програмами, літературою тощо.

2) Робити онлайн концерти або ж записувати відео з власним виконанням і публікувати їх у соціальних мережах. Зараз люди сидять вдома, більшість часу проводять в Instagram, YouTube, Facebook та TikTok. Тому це хороший момент для залучення нових фанів, а також посилення зв'язку із постійними слухачами. До того ж, є можливість заробітку в соціальних мережах, використовуючи рекламу чи то просто організовуючи онлайн концерти з можливістю отримання коштів від

слухачів, які добровільно хочуть допомогти улюбленому артисту в цей непростий час.

3) Створювати новий/власний матеріал. Саме в період карантину є багато часу, щоб поекспериментувати зі стилями та жанрами, щоб створити нові хіти, з якими потім можна відправитися у нові післякарантинні турне. До того ж, можна створити студію звукозапису прямо вдома, щоб випускати власний матеріал під час самоізоляції і знайомити слухачів з майбутніми хітами. Для підтвердження цієї думки ми провели розрахунок економічної ефективності інвестиційного проєкту по створенню «домашньої» студії звукозапису:

Для створення домашньої студії звукозапису необхідно закупити таке обладнання:

- 1) потужний комп'ютер
ціновий діапазон: від 15 000 грн до 40 000 грн
- 2) аудіоінтерфейс
ціновий діапазон: від 3 000 грн до 10 000 грн
- 3) навушники
ціновий діапазон: від 2 000 грн до 10 000 грн
- 4) монітори студійні
ціновий діапазон: від 3 000 грн до 15 000 грн
- 5) мікрофони
ціновий діапазон: від 2 000 грн до 15 000 грн
- 6) додаткові матеріали та обладнання: шумоізоляційний матеріал, спеціальні меблі, спеціальне ліцензійне програмне забезпечення тощо
ціновий діапазон: від 1 000 грн до 20 000 грн.

Отже, розрахуємо діапазон витрат на створення домашньої студії звукозапису:

Мінімальна вартість = 15 000 грн + 3 000 грн + 2 000 грн + 3 000 грн + 2 000 грн + 1 000 грн = 26 000 грн

Максимальна вартість = 40 000 грн + 10 000 грн + 10 000 грн + 15 000 грн + 15 000 грн + 20 000 грн = 110 000 грн

Вартість значно зменшиться, якщо власник майбутньої домашньої студії звукозапису не має потреби у купівлі нового комп'ютера.

За допомогою домашньої студії звукозапису артист може створювати власний матеріал та публікувати його, а також є можливість записувати музичні твори на замовлення, надавати послуги щодо обробки звуку тощо. Чистий дохід, який можна отримати від одного замовлення коливається від 500 грн до 5 000 грн. При правильному користуванні студією супутніх витрат немає. У середньому за місяць артист може отримати і виконати від 6 до 10 замовлень. Тобто місячний дохід дорівнює від 3 000 грн до 50 000 грн (витрати на електроенергію додатково оплачує замовник).

Розрахуємо термін окупності та індекс рентабельності експлуатації домашньої студії звукозапису, використовуючи середньозважені витрати та доходи.

Середньозважене значення витрат для створення домашньої студії звукозапису дорівнюють 68 000 грн ($\frac{26\,000+110\,000}{2}$).

Середньозважене значення щомісячних доходів дорівнюють 26 500 грн ($\frac{3\,000+50\,000}{2}$).

Розрахуємо термін окупності:

$$T = \frac{IC}{P}, \text{ де}$$

T – термін окупності, міс;

IC - середньозважені витрати;

P - середньозважені щомісячні доходи, що планується (сумарний грошовий потік, або чистий грошовий потік).

$T = \frac{68\,000 \text{ грн}}{26\,500 \text{ грн}} = 2,57$ (тобто менше проєкт має окупитися менше, ніж за 3 місяці)

Розрахуємо індекс рентабельності за рік експлуатації домашньої студії:

$$PI = \frac{PV}{CI}, \text{ де}$$

PI – індекс рентабельності;

PV – сума річного доходу;

CI – сума початкових інвестицій.

$$PI = \frac{26\,500 \cdot 12}{68\,000} \times 100\% = 468\%.$$

Оскільки термін окупності дуже малий, можна при розрахунках абстрагуватися від дисконтування. Отже, середній термін окупності домашньої студії звукозапису дорівнює 2,57 місяців. Індекс рентабельності дорівнює 468%, тобто має дуже високе значення. Прогнозований середньорічний дохід більш ніж у 4,5 рази перевищує початкові витрати. Таким чином, можна стверджувати, що створюючи домашню студію звукозапису, артист отримує вагомим додаткове джерело доходу.

4) Пройти онлайн курси та отримати додаткову спеціалізацію. Сьогодні переповнене різними пропозиціями від провідних компаній щодо онлайн курсів, тренінгів та вебінарів, де кожен бажаючий може навчитись чомусь новому, отримати ще одну професію з можливістю додатково заробляти кошти. У сучасних реаліях мати вузьку спеціалізацію не актуально. Світ не стоїть на місці, а з ним і люди: чим більший спектр можливостей у людини, тим більші шанси бути успішним, до того ж не лише в одній сфері.

Крім того, у цей не легкий період для творчих людей було б доцільно реалізувати деякі рекомендації на державному рівні:

- створити податкові пільги для працівників музичної індустрії в період карантину;
- реконструювати концертні майданчики з фан-зонами та сучасним технічним забезпеченням, що забезпечує соціальну дистанцію;

- запровадити доступні кредити для концертної індустрії від державних банків;
- розробити багатовекторний план функціонування концертної індустрії під час запровадження обмежувальних заходів, пов'язаних з пандемією.

Музичні менеджери, продюсери та інші керівники художньої діяльності мусять якомога більше уваги приділяти проблемам, які виникають внаслідок карантинних обмежень. Слід усіма силами підтримувати своїх підопічних, щоб, як мінімум, зберігати їх конкурентоспроможність.

Для підвищення ефективності взаємодії керівників та підопічних у сфері культури та мистецтва можна запровадити проєкт моніторингу стану та підтримки працівників музичної індустрії, який полягає у проведенні періодичних опитувань, частота яких є не меншою, ніж один раз на місяць (рис. 3). Метою проведення опитування є виявлення проблем, з якими зіткнулися артисти організації, у майбутньому досліджувати динаміку показників, відповідно до результатів приймати доцільні рішення, щоб вирішити проблеми підопічних у пріоритетній послідовності.

Місцем проведення таких опитувань може бути будь-яка соціальна мережа чи месенджер, наприклад, Viber, Facebook, Instagram, Telegram тощо. Запитання і варіанти відповідей повинні бути чіткими, зрозумілими та відповідними до сфери діяльності.

Через недостатність часу чи будь-яких інших факторів, керівник може делегувати обов'язки реалізації даного проєкту помічнику, будь-якому іншому компетентному співробітнику, а при його відсутності – аналітику-фрілансеру.

Наведемо приклад такого проєкту, який був впроваджений відділом культури і туризму виконавчого комітету Заводської міської ради і дав позитивні результати:

музичний продюсер вирішив реалізувати даний проєкт у період карантину і створив перше опитування серед підопічних, яке складалось з одного запитання:

Яку проблему Ви вважаєте основною сьогодні?

- втрата професійних якостей у музичній сфері;
- малий дохід;
- нестача концертної діяльності.

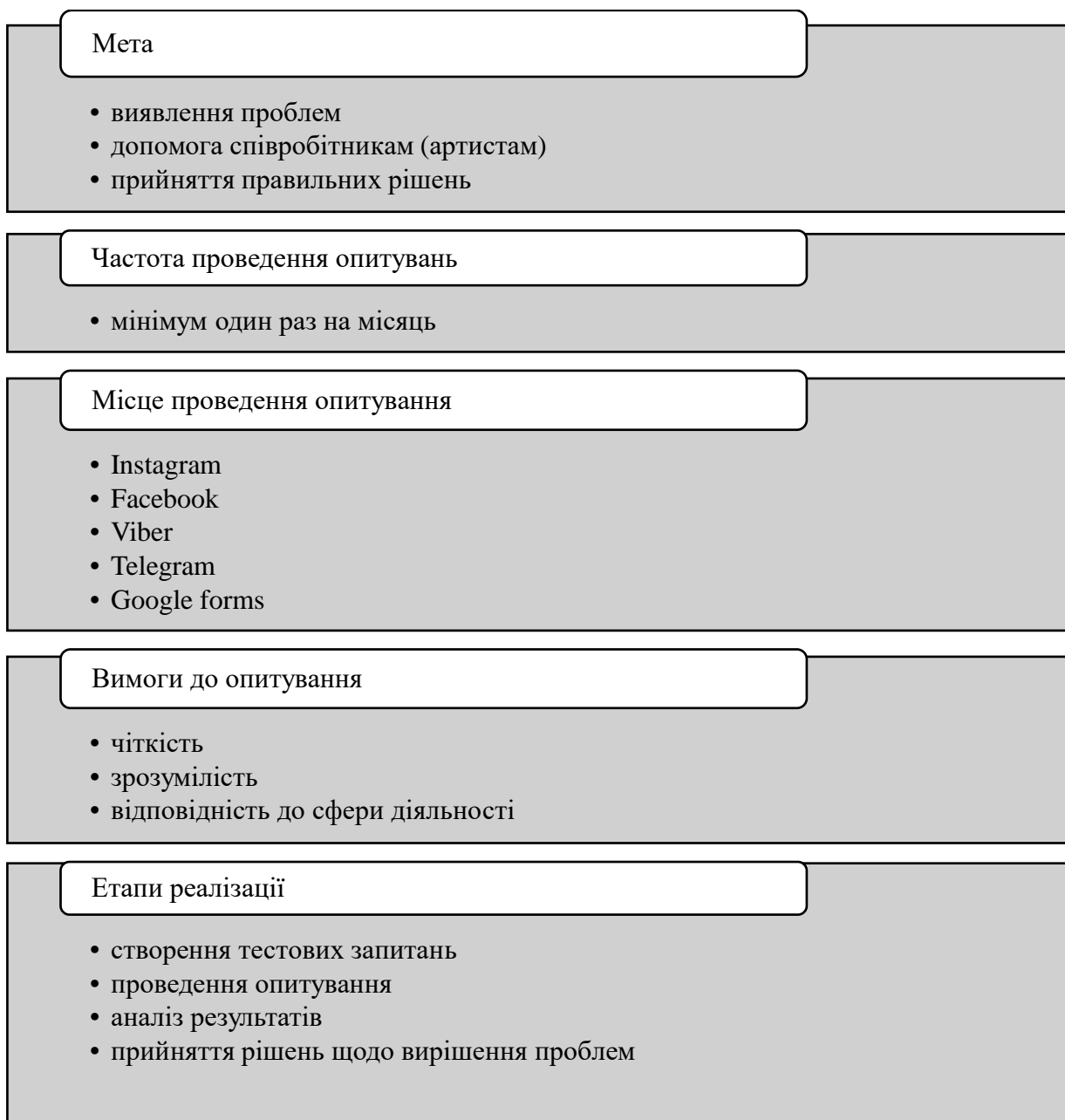

Рис. 3. Характерні особливості проекту моніторингу стану та підтримки працівників музичної індустрії

Джерело: побудовано автором

У результаті 58% респондентів проголосували за 2 варіант (малий дохід), 30% вважають, що нестача концертної діяльності є основною проблемою сьогодення, 12% вважають, що втрачають професійні якості.

Отримавши результати, керівник зміг визначити пріоритети підопічних та скласти план вирішення проблем у порядку зменшення її важливості відповідно до кількості голосів респондентів. Таким чином, першочергово керівник мусив збільшити дохід артистів на стільки, на скільки це можливо, використовуючи такі варіанти, як пошук комерційних пропозицій для співробітників тощо.

Найчастіше, долаючи основну проблему, паралельно будуть вирішуватися другорядні проблеми. Так, комерційна пропозиція для музиканта з дуже високою ймовірністю пов'язана з концертною діяльністю, а маючи живі виступи, виконавці не ризикують втратити професійні якості. Але, якщо принцип автоматичного виключення проблем не спрацює на 100%, то для вирішення питання з концертною діяльністю слід шукати шляхи задіяння своїх артистів у різних онлайн та офлайн виступах. У боротьбі з втратою професійних якостей виконавців слід також дати на опрацювання певну літературу, зареєструвати на відповідні курси, провести перевірку професійних навичок тощо. Крім того, не слід забувати про ризик цифрового виключення, який стосується будь-якої сфери діяльності. Окрім професійних якостей слід звертати увагу на рівень володіння цифровими технологіями, адже успіх у сучасному світі досягається завдяки всебічному розвитку.

Отже, в карантинних умовах крім негативних наслідків є і позитивні моменти, на які слід звернути увагу кожній творчій особистості, щоб максимально реалізувати себе в період соціальних обмежень. А для максимально позитивного ефекту варто залучитися підтримкою від держави та представників менеджменту організацій музичної індустрії.

ВИСНОВКИ

Отже, карантин негативно вплинув на розвиток музичної індустрії. Більшість представників музичного бізнесу, які взяли участь в опитуванні, підтвердили втрату доходів і творчих можливостей своїм голосуванням. На зміну виступам наживо приходить епоха стрімінгу та онлайн-концертів.

Усі три запропоновані гіпотези підтвердилися у ході дослідження, а це значить, що:

- 1) працівники музичної індустрії відчували негативний вплив карантину повною мірою;
- 2) карантинні обмеження вплинули найбільшою мірою на дохід представників музичної індустрії;
- 3) карантин дає можливість збільшити дохідність з інших джерел, для музикантів – через стрімінг.

Проблема цифрового виключення є як ніколи актуальною в музичній індустрії під час карантину. Дохід втратили ті, що не звикли пристосовуватися до змін на ринку, вчитись новому та використовувати сучасні технології.

Музична індустрія має всі шанси на відновлення потенціалу, який був різко втрачений під час карантину. У цьому велику роль може відіграти держава, застосовуючи інструменти, що запобігають виникненню нових проблем.

Тема кризи зайнятості у сфері музичного бізнесу є малодослідженою, тому має актуальність для нових досліджень. За допомогою наукових методів опитування та аналізу можна досліджувати динаміку різних показників праці у галузі, робити певні висновки та рекомендації для покращення ситуації у світі музики.

Звичайно, глобальні проблеми мають безліч негативних наслідків у світовій економіці, включаючи кожен сферу діяльності. Але завдяки таким екстримальним умовам у кожного є шанс вдосконалити свої навички, підвищити рівень знань та навчитись бути конкурентоспроможним у будь-якій ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про Український культурний фонд» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2017. - № 1976-VIII - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19#Text>
2. Грішнова О.А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку. [Електронний ресурс] / О. А. Грішнова // Соціально-трудова відносина: теорія та практика . - 2014. - № 1. - С. 34. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttip_2014_1_5
3. Давидов М. Аспекти фахового мислення музиканта-виконавця. [Електронний ресурс] / М. Давидов// Актуальні питання гуманітарних наук. – Вип.7. -2013. – С. 93-118. - Режим доступу: <http://dspu.edu.ua/hsci/wp-content/uploads/2017/12/007-13.pdf>
4. Кутєпова-Бредун В.Ю. Специфічні особисті властивості музикантів-професіоналів та музикантів-аматорів. [Електронний ресурс] / В.Ю. Кутєпова-Бредун //Вісник Дніпропетровського університету. – Випуск 20. – 2014. – С. 74-78. - Режим доступу: <http://www.psyresearch.dp.ua/index.php/psy/article/view/112/111>
5. Лабінцева Л.П. Концертна діяльність як показник виконавської майстерності музикантів. [Електронний ресурс] / Л.П. Лабінцева // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – 16 - 17. 10. 2014. – С. 297-301. - Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4841/1/L_Labinceva_16_10_14_konf_IM.pdf
6. Овсяннікова Н.Ю. Музична культура в умовах самоізоляції. [Електронний ресурс] //INTERNATIONAL FORUM: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS. – 01.10.2020. - С. 194-196. - Режим доступу: <file:///C:/Users/ihorb/Desktop/2298-Текст%20статті-3851-1-10-20200429.pdf>
7. Music Export Ukraine: музична індустрія втратить 30-50% річного прибутку. [Електронний ресурс] // Neformat Ukraine. – 30.03.2020 - Режим доступу: <https://www.neformat.com.ua>

8. Що музиканти роблять під час карантину? [Електронний ресурс] // Neformat.
– квітень 16, 2020. - Режим доступу:
<https://www.neformat.com.ua/articles/shcho-muzikantam-robiti-pid-chas-karantinu-kilka-porad.html>
9. Екосистема музичної індустрії України. [Електронний ресурс] // Дослідження музичного ринку України та його зовнішньоекономічних перспектив. - Київ. - 2020. – С.16-38. - Режим доступу:
<file:///C:/Users/ihorb/Desktop/Study%20of%20the%20Music%20Market%20of%20Ukraine%202020.pdf>
10. Автори та виконавці. [Електронний ресурс] // Дослідження музичного ринку України та його зовнішньоекономічних перспектив. - Київ. - 2020. – С.42-44. - Режим доступу:
<file:///C:/Users/ihorb/Desktop/Study%20of%20the%20Music%20Market%20of%20Ukraine%202020.pdf>
11. William Ralston. Coronavirus Might Kill The Music Industry. Maybe It Needed To Die. [Електронний ресурс] // Esquire. – 08.05.2020. - Режим доступу:
<https://www.esquire.com/uk/culture/a32360709/coronavirus-music-industry/#>
12. Life after lockdown: Will live music survive a post-coronavirus world? [Електронний ресурс] // Euronews. - April 8, 2020. - Режим доступу:
<https://www.euronews.com/2020/04/25/life-after-lockdown-will-live-music-survive-a-post-coronavirus-world>
13. COVID-19 Guidance for Musicians (Vocalists-and-Instrumentalist) [Електронний ресурс] // novascotia.ca. – July 14, 2020. - Режим доступу:
<https://novascotia.ca/coronavirus/docs/COVID-19-Guidance-for-Vocalists-and-Instrumentalists.pdf>
14. Five ways musicians are responding to the coronavirus crisis. [Електронний ресурс] // The conversation. - May 1, 2020. - Режим доступу:
<https://theconversation.com/five-ways-musicians-are-responding-to-the-coronavirus-crisis-137444>

15. This is how COVID-19 is affecting the music industry. [Электронный ресурс] // The World Economic Forum. - Режим доступа: <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/this-is-how-covid-19-is-affecting-the-music-industry/>
16. Spotify Revenue and Usage Statistics (2020). [Электронный ресурс] // Mobile marketing reads. - Режим доступа: <https://www.mobilemarketingreads.com/spotify-revenue-and-usage-statistics-2020/>
17. Music industry in Europe - statistics & facts. [Электронный ресурс] // Statista. – Режим доступа: https://www.statista.com/topics/3903/music-industry-in-europe/#dossierSummary_chapter1
18. Haddon L. Social Exclusion and Information and Communication Technologies: Lessons from Studies of Single Parents and the Young Elderly. [Электронный ресурс] // New Media & Society, 2(4). - 2000. – С. 387–408. - Режим доступа: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1461444800002004001>
19. Understanding the Digital Divide.[Электронный ресурс] // OECD. – 2001. - Режим доступа: <https://www.oecdilibrary.org/docserver/236405667766.pdf?expires=1610547569&id=id&accname=guest&checksum=EADFBC2D9F4724C74048E42C7E64C70A>
20. Helsper E. J. A Corresponding Fields Model for the Links Between Social and Digital Exclusion. [Электронный ресурс] // Communication Theory, 22(4). – 2012. – С. 403-426. - Режим доступа: http://eprints.lse.ac.uk/45013/1/_libfile_REPOSITORY_Content_Helsper%20%20E_Corresponding%20fields%20model_Helsper_Corresponding_fields_model_2013.pdf
21. EInclusion revisited: The Local Dimension of the Information Society. [Электронный ресурс] // European Commission, Brussels. - 2005. - Режим доступа: <https://ifap.ru/library/book151.pdf>